

Psihologija in smisel življenja

VID PEČJAK

Rožna ul. 18, SI-4260 Bled

e-mail: ffpecjak@uni-lj.si

IZVLEČEK

O smislu življenja pišejo predstavniki različnih ved, npr. filozofije, biologije, teologije in psihologije. Definirajo ga iz svojih vidikov. Za empirično psihologije je to neznanstveni pojem, ki ga ne more zadovoljivo opredeliti, ker nima nobene empirične operacije odkrivanja. Kljub temu se je uporabna psihologija prisiljena ukvarjati z njim, saj je ravno izguba smisla ena od glavnih motenj sodobnega človeka. O smislu se ljudje sprašujejo zlasti v mladosti in starosti, ki si načrtujejo življenje ali ko pregledujejo bilanco svojega življenja. Za evolucijske biologe je smisel življenja ohranjanje in nadaljevanje rodu. Za vernike je izpolnjevanje božje volje. Težje pa odgovarjajo na vprašanje ateisti, skeptiki, agnostiki in panteisti, ki jih je med intelektualci celo 60%. Življenje je smiselno, kadar izpolnjuje neko funkcijo, zasleduje neki namen ali cilj. Za Frankla (1955) je iskanje smisla temeljna človekova poteza, ker si posameznik postavlja cilje v prihodnosti in jih skuša doseči. Razlikujemo dva vidika smiselnosti: 1. Začasni, kratkoročni vidik, doseganje ciljev v sedanjosti; 2. Trajni, dolgoročni vidik, doseganje smisla v daljni prihodnosti. Od tod izvira želja po nesmrtnosti.

Ključne besede: smisel življenja, humanistična psihologija, eksistencialna psihologija, vernost, evolucija.

ABSTRACT

PSYCHOLOGY AND MEANING OF LIFE

Numerous representatives of various fields of research write about the meaning of life, fields such as philosophy, biology, theology and psychology. Each field finds its own definition. For empirical psychologists, it is a non-scientific concept which cannot be sufficiently determined as it doesn't possess any empirical operation of discovery. This fact notwithstanding, applied psychology is forced to tackle this issue because it is exactly this loss of meaning that is one of the primary obstructions of modern man. The meaning of life is particularly questioned in youth and old age. For evolutionary biologists, the meaning of life means preservation and continuance of human race. For believers, it is fulfilling God's wishes. However, it proves a much more difficult question for atheists, skeptics, agnostics and pantheists, which make up to 60 per cent of all intellectuals. Life is meaningful if it fulfils a certain function, follows an aim or goal. For Frankl (1955), the search for meaning is the basic human trait, because an individual sets

his goals into the future and tries to accomplish them. We can distinguish two aspect of meaningfulness: 1. peremptory, short-term aspect reaching the goals in the present; 2. permanent, long-term aspect reaching the meaning in the far future. It is from the latter that the desire for immortality stems from.

Key words: meaning of life, humanistic psychology, existential psychology, faith, evolution

Vsi ljudje se prej ali slej znajdejo pred vprašanjem: "Kaj je smisel mojega življenja? Čemu služi? Ali je samo naključna igra zunanjih sil, ali pa služi kakemu Cilju, Načrtu, Poslanstvu, Učinku v prihodnosti?"

Če govorimo o smislu življenja, bi morali vedeti, kaj je smisel in kaj življenje. Medtem ko življenje lahko opredelimo po enotnih kriterijih, pa s smislom ni tako. Imamo ogromno definicij, ki nimajo prav ničesar skupnega in izhajajo iz različnih izhodišč, npr. religioznega, biološkega (evolucijskega), filozofskega, zdravorazumskega, literarnega itd. Psihologi so o njem pisali malo, v glavnem le humanistični in eksistencialni psihologi.

Pregledal sem vse medmrežne strani vseh mednarodnih iskalcev. O smislu življenja se piše izredno veliko. Pišejo filozofi, teologi, evolucionisti, literarni teoretiki, toda pravih psiholoških člankov je izjemno malo.

Psihologija je empirična znanost. Jasno je, da nobena empirična znanost ne proučuje in ne more proučevati smisla življenja *per se*, namreč, kaj je smisel življenja v svoji objektivni realnosti. Za sodobno psihologijo je to metaznanstveno vprašanje, ker nima nobene empirične operacije, s katero bi lahko prišla do odgovora.

Pravzaprav pa odgovora ne dajejo niti formalne znanosti, ki raziskujejo abstraktne odnose med dejtvi, npr. matematika, logika in gramatika. O smislu življenja pišejo predvsem predstavniki takoimenovanih normativnih znanosti, kot so filozofija (predvsem ontologija in etika), teologija, pravo in v veliki meri tudi pedagogika.

Psihologija pa je kljub temu izzvana, da stopi tudi v to areno iskanja. Konec koncev zdravi klinična psihologija (danes ne prav redke) paciente z izgubljenim smislom življenja, ki trpijo zaradi pomanjkanja smisla in alienacije, čemur so prislunili humanistični in zlasti eksistencialni psihologi, kot so Rollo May, Ludwig Binswanger in Viktor Frankl (1962), ki so izdelali tudi svoje posebne psihoterapije.

Eksistencialna psihoterapija izvira iz filozofije eksistencializma, ki je cvetela v drugi polovici preteklega stoletja in jo predstavljajo klasiki Kierkegaard, Sartre in Heidegger. Eksistencializem je filozofija obstajanja, eksistence, ki predhodi esenci. Sartre (1956) je napisal, da človek najprej obstaja, se pojavi na svetu in se šele potem določa. Človek je svoboden, še več, je obsojen na svobodo. Zato je izključno odgovoren sebi in je svoj zakonodajalec. Življenje je vse to, kar naredi iz njega: veselo ali žalostno, smiselno ali nesmiselno, polno ali prazno. Svoboda pa pomeni odgovornost in povzroča eksistenčno tesnobo. Da življenje ne bi postalo praznina, ga napolnjuje posameznik z aganziranim delovanjem. V tem delovanju je smisel življenja. Življenje ima pomen, ki mu ga človek sam daje, ko izbira med avtentično in neavtentično eksistenco. Neavtentična eksistenca pomeni umik v brezimno množico, konformizem in razne ideologije in gibanja. S tem se reši eksistenčne tesnobe, preganja pa ga ontološka krivda (občutek izgubljenih možnosti).

Osebnostno menim, da sodi tudi pripadnost k političnim strankam takšen umik in beg

pred svobodo, ker s prevzemanjem stankinih stališč, vrednot in akcij posameznik osvobaja sebe odgovornega samostojnega odločanja. Vsak posameznik ima množstvo osebnih stališč, želja in ciljev in mnogi od njih ne sovpadajo s cilji in nameni posamezne stranke. Zato se mora odreči tistim, ki ne sovpadajo ali pa trpeti odtujeno življenje.

Eksistencialna psihologija je prevzela pojem avtentičnega bivanja, ki ga posameznik napolnjuje z angažiranim delovanjem. Človek je razpet med avtentičnimi in neavtentičnimi izbirami, med eksistencialno tesnobo in ontološko krivdo. Eksistencialne terapije pomagajo posamezniku, da se sooči s tesnobo in z ustreznimi izbirami premaga ontološko krivdo.

Eksistencialna terapija pa ni zgolj prevzemanje in uporaba eksistencialne filozofije, temveč je dobila pobude iz kliničnih primerov in izkušenj. Viktor Frankl opisuje svoje izkušnje takole: "To je bila lekcija, ki sem se jo naučil v treh letih v Auschwitzu in Dachau: če ne upoštevam drugih dejavnikov, so preživele v taborišču tiste osebe, ki so bile usmerjene v prihodnost – k nalogam ali osebam, ki jih čakajo v prihodnosti, k smislu, ki ga bodo dosegli v prihodnosti."

Psihologija kot empirična znanost pa lahko odgovori le na vprašanja subjektivnega smisla, o tem, kaj ljudje mislijo o smislu življenja, kaj jim osmišljuje življenje, kdaj je življenje smiselno in kdaj nesmiselno, ne more pa odkriti, kaj je objektivni smisel življenja, kaj je smiselno samo po sebi. To presega okvir in okvirje katerekoli znanosti.

O smislu življenja se ljudje sprašujejo vse življenje. To spraševanje pa se akumulira v dveh življenjskih obdobjih: 1. V mladosti oz. adolescenci, ko se odločajo o svoji prihodnosti, študiju, poklicu, zakonskemu drugu, družini; 2. v starosti, ko se približuje konec življenja in si izpisujejo bilanco preteklega življenja ter skušajo odgovoriti na vprašanja, ali so dosegli cilje in s čem si lahko življenje še osmislijo. Na začetku starosti se začne človek ozirati nazaj v svojo preteklost, lista družinske albume, se spominja dogodkov, podoživlja pretekle opcije, ocenjuje uspehe in neuspehe in si skuša odgovoriti na vprašanje: ali se je izplačalo?

Vsa največja svetovna literatura, vsa največja svetovna dela in vsi največji avtorji so iskali smisel življenja in opisovali konflikt med smislom in nesmisлом. Prikazujejo ga Shakespeare, Dostojevski, Sartre in številni drugi vrhunski književniki. Očituje se celo v najstarejšem ohranjenem epu o Gilgamešu (pred 5000 let), ko si skuša z junaškimi dejanji pridobiti nesmrtnost.

Najbolj jasno in nedvoumno je stališče uradnih cerkva. Kot otrok sem se učil katekizma in še zdaj se spominjam vprašanja in odgovora, ki smo se ga učili na pamet: "Za kaj smo na svetu? Na svetu smo zato, da živimo po božji volji in se zveličamo." Odgovor je tako jasen, da ne potrebuje nobenih dopolnil in spraševanj, kvečjemu o božji volji in zveličanju. Toda o tem imajo religije izdelane razlage. Uradno stališče krščanskih cerkva se od takrat ni dosti spremenilo. Protestanski pisec Kurt Welton (2001) neposredno sporoča: "Smisel življenja je izpolnjevanje božje volje." Le-ta pa je opisana v evangelijih. Drug tak pisec, Anthony Rosario (2001), pa pravi: "Da vidimo svet z božjimi očmi. Da brezpogojno ljubimo, odpuščamo, da smo prijazni, s čemer izkazujemo svojo resnično božjo naravo." Tukaj nas ne zanima, v koliko cerkve in verniki resnično izvajajo te naloge, temveč zgolj vsebina odgovora. Zanimivo je, da ta ni tako daleč od odgovora evolucionistov, ki vidijo smisel v nadaljevanju življenja.

Vsekakor pa verniki ne bi smeli žalovati za pokojnikom, ki je bil pravičen, se izpovedal in se večno zveličal. Saj gre vendar v nepopisno boljše življenje, v nebesa. Tudi pokojnik se ne bi smel bati smrti, preden je umrl. A vendar se je bal in sorodniki ga objokujejo.

Redke psihološke študije (Levin 1994) so pokazale, da vernost v starejših letih narašča, ker najdejo verniki v njej smisel življenja. Razpredelnica kaže rezultate

Gallupove ankete iz leta 1982. Povečana vernost je verjetno povezana s pričakovanjem smrti. Verniki umirajo lažje kot neverniki.

Verske vrednote	pod 65 let	nad 65 let
Ima vera v vašem življenju glavni vpliv?	56%	82%
Ali vam vera daje zadovoljstvo, smisel in podporo?	69%	87%
Ali skušate uveljaviti vernost z dejanji?	69%	89%
Ali hodite redno v cerkev?	31%	48%

Težje pa si odgovorijo na eksistenčna vprašanja ateisti, agnostiki, skeptiki, panteisti in drugi verniki filozofij, ki ne pripadajo nobeni uradni cerkvi, a jih je po anketah javnega mnenja kar 25 do 30%, med intelektualci pa celo 60%.

Po zdravorazumskem pojmovanju je dejanje smiselno, kadar ima in dosega cilj. O tem nas hitro prepričajo trivialne sodbe, npr. "Nimam nič od življenja, to delo nima nobenega smisla, vse skupaj nima smisla," itd. Nesmiselna dejanja ne prinašajo pričakovanega zadovoljstva, nobenega občutka samoizpopolnitve, nasprotno, so osebno zlo, ki povzroča nezadovoljstvo in trpljenje. Vrhovni bog Zeus je Siziifa, kralja Korinta, kaznoval tako, da mora vse življenje valiti skalo na vrh visokega hriba, a se mu ta vedno izmuzne in se skotali navzdol. Kazen ni valjanje skale, temveč nesmiselnost tega početja. Tudi pazniki v koncentracijskih taboriščih so se včasih zabavali tako, da so od zapornikov zahtvali, naj nekaj naredijo, potem pa podrejo. V osnovni šoli sem imel učitelja, ki je kaznoval nagajivega učenca tako, da je moral prinesiti drva iz drvarnice v razred, jih zložiti pred pečjo, nato pa jih odnesti nazaj v klet.

Nesmiselna dejanja nimajo nobene funkcije, nikomur ali ničemur ne služijo in so brez haska. Po Viktorju Franklu (1955) je človek intencionalno bitje in iskanje smisla temeljna človekova potreba, občutek nesmiselnosti se pojavi tedaj, kar je delovanje ovirano ali ne privede do cilja. Po behavioristični psihologiji je človek kavzalno bitje, pogojen od preteklih in sedanjih razmer, po humanistični in eksistencialni psihologiji pa finalno bitje, ki si postavlja cilje v prihodnosti in jih skuša doseči.

Zdravorazumsko pojmovanje smisla je pragmatično in se ne ukvarja s filozofskim vprašanjem o smislu življenja. Smisel je doseganje konkretnih ciljev v življenju. Denimo, da si je mladostnik zadal cilj, da postane zdravnik, pravnik ali učitelj, tedaj je njegovo življenje smiselno, kadar to v resnici postane (če ne upoštevamo mnogih razočaranj, ki ga lahko tudi odvrnejo od tega cilja).

Iz tega, kar sem povedal, sta razvidna dva vidika smisla in smiselnosti:

1. Začasni, kratkoročni vidik. Življenje ima smisel, kadar je kvalitetno. Tako pa je tedaj, kadar zadovoljuje človekove potrebe. Za doseganje smisla je najprimernejša Maslowovi hierarhična lestvica potreb. V stiski je zadovoljitev spodnjih potreb bolj smiselna od zadovoljitve zgornjih, čeprav je vrhunec smiselnosti zadovoljitev najvišje potrebe, to je potrebe po samoaktualizaciji (izpopolnjevanje sebe, avtonomno življenje, ustvarjalnost, uresničevanje potenc in možnosti). Življenje ljudi, kot so bili Einstein, Gandhi, Leonardo, je bilo smiselno, ker so dosegli najvišjo raven, ki je bila poplačana z vrhunskimi doživetji (*pick experience*)s. Toda ta smisel preneha s koncem življenja. Osebna smrt je konec vsakega osebnega smisla. Pisatelj Henry Miller je napisal: "Smisel življenja iščemo iz enega razloga: ker nima smisla."

Tukaj ne gre za objektivni smisel, npr. za to, koliko je posameznik v resnici izboljšal kvaliteto svojega življenja in svojega okolja, družbe, naroda, človeštva, temveč za samoznavo, za doživljanje izpopolnitve. Ni dvoma, da je Edvard Kardelj (1974) občutil veliko zadovoljstvo, ko je napisal novo ustavo in zakon o združenem delu, boja

je izjavil, da bosta trajala vsaj 300 let. Zanj je imelo njegovo delo velik smisel. V resnici pa je bilo nesmiselno, saj ni preživelo niti 15 let nadaljnega razvoja. Danes ju živa duša več ne citira.

2. Trajni, dolgoročni vidik. Mnogi ljudje menijo, da mora trajati dejanje ali posledice dejanja oziroma posameznikovo življenje večno ali vsaj zelo dolgo, sicer nima smisla. In ker nihče ne živi večno, življenje nima nobenega smisla. Ljudje si skušajo na vse načine podaljšati življenje; hujšajo, jedo izbrano hrano, požirajo gore vitaminov, izbirajo zdravnike, izbirajo operacije, telovadijo, pred leti so časopisi poročali celo o ženski, ki si je s kurjekom mazala obraz, konec koncev pa vsi umrejo.

Toda če ni mogoče podaljšati individualnega življenja v nedogled, lahko to dosežemo posredno s prenašanjem genov iz roda v rod. Geni so v nekem smislu itak nesmrtni, ker se njihove podvojilne ohranjajo, čeprav v drugačnih kombinacijah.

Po evolucijskem stališču je bistvo življenja njegovo prehajanje iz generacije na generacijo. Če se ta nit pretrga, človeštvo preneha obstajati (bojda se je to v daljni preteklosti skorajda pripetilo). Sodobna evolucijska psihologija vidi smisel življenja v ohranjanju in povečevanju njegove primernosti (fitness). Angleško besedo je težko prevesti. Prevajajo jo kot prilagojenost, stabilnost, uporabnost, vrednost, zdravje in zmožnost. Heylighen (2001) pravi, da je sistem, konfiguracija ali stanje primeren (fit), če bo obstajal tudi v prihodnosti. Tak sistem je notranje stabilen, prilagojen sam sebi in okolju, ki ga obdaja, zmožen razvoja v prihodnosti in velike reprodukcije. Pojem se razlikuje od funkcionalističnega pojmovanja prilagojenosti, blizu pa mu je Piagetovo pojmovanje ravnotežja med asimilacijo in akomodacijo. Sistem, ki je "fit", ni statičen, temveč se razvija in spreminja in s tem dosega nova ravnotežja. Seveda, vse to v filogenezi, medtem ko je Piaget uporabljal svoje termine za ontogenezo. Ko Cotrell parafrazira Heylighena, pravi, da je "evolucija smisel življenja. Obstajamo, da se razvijamo, kar pomeni, da postajamo bolj "fit". To je edini namen našega življenja, razen da se napijemo, seksamo in smejimo."

Marsikdo, posebno humanistični, kulturološki in eksistencialni psihologi, se s takim redukcionizmom ne strinjajo. A celo sam evolucionizem je v zadnjih desetletjih spremenil svoje ozko stališče. K evoluciji ne pripomorejo samo geni, temveč tudi memi (Dawkins 1976). V zadnjih deset tisoč letih so postali memi celo pomembnejši od genov.

Memi so najmanjše kulturne enote s podobno funkcijo kot geni, vendar se prenašajo s kulturo. Prenašajo informacije naslednjim generacijam. Memi so odkritja, tehnologije, običaji, umetniška dela, ideje, verovanja, temeljna spoznanja itd., ki se z opazovanjem in posnemanjem, ustnim sporočilom, predvsem pa s pisnimi viri in proizvodi prenašajo iz generacije v generacijo. Dawkins meni, da je celo pojem Boga mem, ki je nastal neodvisno v različnih kulturah sveta. Memi se replicirajo in tekmujejo med seboj. Vpliv memov na evolucijo je celo hitrejši in radikalnejši od vpliva genov. Jenkins jim pravi "kulturne mutacije". Človek je prvenstveno memično bitje.

Da rezimiramo: Smisel življenja je prenašanje genov in memov na naslednje generacije. Zaradi življenskih pogojev (npr. prenaseljenost) lahko vpliv genov izjemoma nasprotuje življenju. Enako velja za meme, ki povečujejo ali znižujejo posameznikov "fitness". Izdelovanje in uporaba orožja in drugih sredstev za ubijanje, preganjanje ljudi, birokracija in podobni pojavi so "slabi memi", ker znižujejo kvaliteto življenja in njihovo primernost. Smisel življenja ni samo porajanje čim številčnejšega potomstva, temveč odkrivanje tega, kar prispeva k dvigu kvalitete življenja sedanje in prihodnih generacij.

Smiselno je bilo življenje znamenitih posameznikov, npr. Bude, Jezusa, Gandija, Mandele, Newtona, Darwina, Einsteina, Tesle, Edisona, Pavlova, Freuda, Vincija, Ru-

bensa itd., nesmiselno pa je bilo življenje oseb, ki so odkrivali in uporabljali meme uničevanja, kot so Hitler, Stalin, Mao, Kardelj, Bin Laden in nešteti drugi (žal konstruktorji orožja na splošno niso znani). K njim lahko prištejemo grabežljivce vseh vrst, ki legalno ali ilegalno kraдеjo življenska sredstva drugim (ne bom jih imenoval, da ne bodo zahtevali milijonske odškodnine zaradi "duševnih bolečin", sicer pa so itak znani).

Torej: Smiselno življenje je privilegij znamenitih ljudi. Kaj pa ljudi, ki niso naredili ničesar zares velikega, ničesar, kar bi jih dvignilo nad množico in se ohranilo v prihodnosti? Ali je njihovo življenje nesmiselno?

Za prenašanje genov in memov v naslednje generacije niso pomembni samo veliki posamezniki, temveč tudi množto majhnih posameznikov, uporabnikov in prenašalcev genov in memov. H kvalitetnejši prihodnosti in ohranjanju bodočih generacij prispevajo ljudje, ki dobro vzgajajo otroke, ki se udeležujejo kulturnega življenja, izpolnjujejo svoje delovne naloge, pomagajo ljudem in dvigajo raven njihovega življenja.

Kakšen pa je vpliv interesov, stališč in vrednot na smiselnost posameznikovega življenja? Musek (2001) definira vrednote kot pojave, ki jih ocenjujemo kot dobre, pravilne in zaželjene. Uresničitev interesov, stališč in vrednot izpolnjuje življenje z zadovoljstvom in smislom, nedoseganje pa povzroča odtujitev, bivanjsko krizo, življenje z malo smisla ali brez smisla, čeprav odnos ni povsem enoznačen. V življenju počnemo stvari, ki jih ne maramo, a so koristne, in stvari, ki jih maramo, a niso koristne (popivanje, drogiranje, birokratsko delo z ljudmi).

Avtorji raziskav so klasificirali vrednote na različne načine, pri tem so pogoste kategorije, ki jim Musek pravi dionizične in apolonske vrednote, prve deli še naprej na hedonske (čutno uživanje), potenčne (status, dosežki, uspešnost), druge pa na moralne (družina, poštenost) in izpolnitvene (spoznavne, samoaktualizacijske, religiozne). Podobne kategorije najdemo tudi pri nekaterih drugih avtorjih.

Musek ugotavlja, da se težišče vrednot med razvojem spreminja. Posameznik prehaja od hedonskih preko potenčnih in moralnih do izpolnitvenih vrednot. Prav tako naj bi se v zadnjem desetletju pojavil rahel premik od dionizičnih k apolonskim vrednotam. Pri tem moramo upoštevati pogoste neskladje med vrednotami in vedenjem (oz. socialnimi vlogami) ter konflikte med vrednotami in pritiski okolja ter vrednotami med seboj.

Fromm (1976) piše o dveh temeljnih usmeritvah v življenju, ki ju imenuje posedovanje in bivanje (knjiga *To have or to be*). Bivanje bolj ali manj sovпада s pojmom samoaktualizacije, posedovanje pa vodi k grabljenju imovine, denarja in oseb. Oboje lahko daje življenju smisel, toda po mnenju Fromma prinaša posedovanje samo navidezen smisel, v resnici pa odtuja človeka od njegove narave in socialnega okolja, zato prinaša razočaranja, frustracijo in tesnobo. Ankete kažejo na razkorak med bivanjem in vedenjem. V besednih izjavah se prikazujejo ljudje v dosti boljši luči kot je njihovo vedenje (poslušajte na TV oddajah zagovor takih "grešnikov"). Medtem ko se pulijo za materialne dobrine, izjavljajo, da le-te niso na prvem mestu. Na ustih so bivanjske vrednote, v dejanjih pa posedovalne.

Nekega Roma so napotili k psihologu na Zavodu za poklicno svetovanje. Med njima je potekal tak razgovor:

Psiholog: "Želiš, da ti poiščemo delo?"

Rom: "Recimo, da mi poiščete delo. Kaj potem?"

Psiholog: "Zaslужil boš denar in si kupil razne stvari."

Rom: "In kaj potem?"

Psiholog: "Če boš pridno delal, boš postal poddelavec in zaslužil še več denarja."

Rom: "In kaj potem?"

Psiholog: "Če se boš trudil in še bolj pridno delal, lahko postaneš direktor podjetja in zaslužiš še več denarja."

Rom: "Recimo, da postanem direktor. Kaj bom imel od tega?"

Psiholog: "Potem lahko odpreš svoje podjetje in imaš toliko denarja, da ti sploh ne bo treba več delati."

Rom: "To, spoštovani gospod psiholog, pa imam že zdaj. Zakaj bi šel skozi vse te stranpoti in napore, da dobim to, kar že imam?"

LITERATURA:

Cotrell C. (1995): One small insignificant detail. <http://pespmc1.vub.ac.be/Annotations/>.

Dawkins R. (1976): The selfish gene, Oxford, Oxford University Press.

Ep o Gilgamešu. Sumerski ep kakih 5000 let pr. Kr.

Frankl V. E. (1955): From deathcamp to existentialism, Boston, Beacon Press.

Frankl V. E. (1962): Man's search for meaning. An introduction to logotherapy. NY, Simon and Schuster.

Fromm E. (1976): To have or to be? NY. Harper & Row.

Heylighen F. (2001): Reply. <http://pespmc1.vub.ac.be/Annotations>.

<http://pespmc1.vub.ac.be/Annotations>.

Kardelj E. (1974): Uresničevanje ustavnih načel v združenem delu, Ljubljana.

Levin J. S. (1994): Introduction: Religion in aging and health. Thousand Oaks, Sage.

Miller H. [http://www.geocities.com/Broadway\(2230/mlife.html](http://www.geocities.com/Broadway(2230/mlife.html)

Musek J., Pečjak V. (2001): Psihologija. Educy.

Sartre J. P. (1956): Being and Nothingness, NY. Philosophical Library.